

УДК 94(477):332.21

Темірова Н.Р., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Автор порушила одне з найболючіших питань сільського господарства України межі XIX-XX ст. взагалі і поміщицьких господарств, зокрема, – забезпеченість реманентом та робочою худобою. Ця проблема постала особливо гостро після скасування кріпацтва та позбавлення поміщицьких маєтків гарантованої робочої сили. На основі аналізу статистичних даних, описів окремих маєтків, аналітичних матеріалів початку минулого століття в статті показаний рівень матеріально-технічного забезпечення маєтків різних регіонів України у порівнянні з селянським господарством.

The author touches upon one of the most painful questions of agriculture in Ukraine at the end of XIXth – beginning XXth in general and the landowner's economy, in particular, – security by stock and working cattle. This problem has risen especially sharp after a cancellation of the serfdom and deprivation of landowner's manors of a guaranteed labour. On the basis of the analysis of the statistical data, descriptions of separate manors, the analytical materials of the beginning of the last century in the article is shown a level of material security of manors of various regions of Ukraine in comparison with farmer's economy.

Темірова Надія Романівна
(1964 р.н.) Кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії Донецького національного університету, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів – *соціально-економічна еволюція поміщицької України у другій половині XIX – на початку XX ст.*

Однією з ознак зрушень у сільському господарстві, зародження нового способу виробництва стало широке застосування вдосконалених знарядь праці, механізмів. Це дозволяло підвищити продуктивність та якість праці, вирішити проблему робочої сили, дефіцит якої гостро відчувався, здешевити виробництво. Для дослідження взяті українські губернії, які входили до складу Російської імперії. Поміщицьке господарство Право-, Лівобережної та Південної України мало свою специфіку, що проявилось і в матеріально-технічному забезпеченні. Вибір хронологічних рамок зумовлюється тим міркуванням, що в цей момент завершився перехідний період після реформи 1861 р. і основні тенденції в розвитку поміщицького господарства проявлялися чіткіше.

Висвітлити поставлене питання дозволяють різноманітні джерела. Перш за все, це статистичні матеріали, серед яких виділяються підсумки загальноросійських сільськогосподарських переписів 1916 та 1917 років, результати обстежень стану господарства в окремих губерніях, наслідки вивчення окремих галузей сільського господарства. Надзвичайно цікаву інформацію містять описи маєтків, частина яких була опублікована, та довідкові видання "Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах" за 1897 та 1901 рр. і "Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах" за 1916 р.

Наявність необхідних корисних копалин, робочої сили, ринку збуту зумовили швидкий розвиток сільськогосподарського машинобудування. Особливо інтенсивне поширення техніки зафіксоване після 1908 р. Так, у 1909 р. продано машин на 23 млн. руб., у 1912 р. – на 120 млн. [1], зокрема з паровими й нафтовими двигунами. Це свідчить про прогрес великих капіталістичних господарств, оскільки для селян парові машини були малодоступними.

На початку XX ст. на Півдні України функціонували 131 завод по виробництву сільськогосподарських машин, які щороку виробляли продукції на 24,6 млн. крб. Найбільшим з них був завод Д.Грієвза в Бердянському повіті Таврійської губернії. Він посідав перше місце в Європі за кількістю річного випуску жнивараок, яких, зокрема, в 1895 р. вироблено 5 тис. [2]. У Росії в цей же час нараховувалося 820 заводів, обсяг випущеної продукції становив 50 млн. руб., в 1911 р. – 61,5 млн. руб. Водночас поширювалося й завезення сільськогосподарської техніки з-

кордону. В 1906 р. їхня вартість склала 12,7 млн. руб., в 1911 – 57,5 млн. [3].

Забезпечення поміщицьких господарств технікою розпочалося ще в дореформений період, а до 90-х років XIX ст. значна кількість маєтків уже була оснащена власним реманентом. Розповсюдження сільськогосподарських машин, зокрема в Новоросії, пояснювалося необхідністю компенсувати дефіцит робочих рук, особливо під час жнив. Динаміку споживання сільськогосподарського реманенту показав О.Подвинський. В цілому по дев'яти українських губерніях з 1909 по 1913 рр. вартість реманенту збільшилась удвічі й склала 35,08 млн. руб. Найбільше зростання зафіксоване у Волинській та Чернігівській губерніях (5,4 раза), найнижче – у південних (1,5 раза). Водночас у перших двох губерніях вартість реманенту залишалася на невисокому рівні – 1,52 млн. руб., а в південних, навпаки, сягала значних сум: у Катеринославській – 8,39, Херсонській – 6,66 млн. руб. [4].

Серед сільськогосподарського реманенту розрізнялися знаряддя для обробки ґрунту, посіву, збирання врожаю, догляду за посівами. В розглядуваний час домінували плуги, особливо заводського виробництва. Найвищою продуктивністю відзначалися трикорпусні плуги. Найпоширенішим був плуг Сакка. Велику роль у його створенні відіграв граф О.Бобринський, котрий дав Рудольфу Сакку кошти та ідею конструювання цього знаряддя. В 1911 р. в Росії було вироблено плугів на 6,5 млн. руб., найбільша кількість з яких припадала на Херсонську, Орловську, Двінську та Харківську губернії. Для знищення бур'яну іноді застосовувалося рало. Ним же іноді закривали ґрунт, але частіше для цього використовували борони.

У поміщицьких маєтках були дуже поширені жниварки. Вони широко застосовувались і в селянських господарствах, особливо на Півдні України. Зокрема, у селян Таврійської губернії їхнє розповсюдження набуло таких масштабів, що виник навіть спеціальний промисел – заробітчанство машинами під час жнив. У 1893 р. в економії Фальц-Фейна, власника 800 тис. дес. землі, на сіножатях працювало 1,1 тис. машин, з яких 1 тис. селянських [5].

Показовим є забезпечення окремих регіонів молотарками, які за поширеністю йшли слідом за плугами. В 1900 р. в степовій частині України працювало 2,1 тис. молотарок, тоді як на Лівобережжі – 1,3 тис., а на Правобережжі – 1,8 тис.

[6]. Переважали молотарки іноземного виробництва, що зумовлювалося подрібненням земельних володінь і зростанням попиту на складні механізми невеликих розмірів. Фахівці Головного управління землеустрою й землеробства по департаменту землеробства відзначали, що прості молотарки (без віялки, елеватора й соломорізки) поступово зникали, а кінські приводи швидко витіснялися нафтовими двигунами [7]. На Полтавщині на 100 плугів припадало 4 парові та 2 кінні молотарки. Останні використовувалися в невеликих маєтках [8, с. 190-191].

Серед сівалок найефективнішими були машини заводу Еккерта й Ельворті. Один робітник за 10 годин таким знаряддям засівав 10-11 дес. [9]. В 1908 р. їх вироблено в Росії на 4,5 млн. руб., у 1911 р. – на 7,5 млн. Як правило, там, де з'являлася сівалка, зникали соха й букер, оскільки перша економила насіння й знищувала бур'ян.

Якщо названий реманент застосовувався і в поміщицьких, і в селянських господарствах, то знаряддя для догляду за посівами зустрічалися тільки у поміщиків та німців-колоністів. Причинами цього були: 1) високі ціни на техніку; 2) великі затрати упряжої та робочої сили; 3) складність техніки; 4) відсутність кредитів; 5) дешевизна сільськогосподарських продуктів. “Через дорожнечу вдосконалення знарядь і низьких цін на хліб немає можливості їх купувати, а якщо й куплені, то з огляду на різні несприятливі для землеробства обставини не окупаються”, – так землевласники пояснювали обмеженість використання складних сільськогосподарських знарядь [10]. Техніка окупалася тільки в умовах великого виробництва. Наприклад, для повного використання парового плуга потрібно було не менше 900 дес. землі.

За даними Дворянського банку, з 1828 включених до обліку помість на Лівобережжі реманентом були забезпечені – 39,7%, на Півдні України з 738 – 51,4%, на Правобережжі з 428 – 74,8%. Решта помість, очевидно, оброблялися реманентом селян або ж здавалися в оренду. По Європейській Росії питома вага маєтків з сільськогосподарськими знаряддями становила 49,2%. Тобто у двох останніх регіонах України ступінь забезпеченості реманентом був вищим, що свідчить про інтенсивний розвиток дворянських господарств. Серед маєтків, забезпечених реманентом, значна частина запроваджувала сільськогосподарські машини. У правобережних губерніях їхня питома вага становила 54,7%, у лівобережних – 55,2%, у південних – 64,9%. По Європейській Росії цей показник складав 55,5% [11]. Отже, забезпеченість машинами дворянських маєтків як по Україні, так і по Європейській Росії в цілому була невисокою. Як результат, значна частина дворянських земель оброблялася селянами. Причому багато власників маєтків, забезпечених реманентом, також вдавалися до обробки угідь селянами. Отже, наявність знарядь праці не завжди свідчить про капіталістичні методи господарювання.

Проведене на початку ХХ ст. обстеження показало, що в українських губерніях, окрім південних, поміщицьке господарство переважало селянське в забезпеченості технікою для посіву та збирання врожаю [12]. За даними сільськогосподарського перепису 1917 р., на поміщицьке господарство в Катеринославській губернії в середньому припадало 5,8 плугів, 2,1 жатка, 1,7 сівалок, 0,7 молотарок, на селянське господарство – 0,6 плуга, 0,2 жатки, 0,1 сівалки, 0,05 молотарки. Таким чином, рівень забезпеченості сільськогосподарськими знаряддями в поміщицьких маєтках був значно вищий, ніж у селянських. Краще забезпечення реманентом і технікою зумовлювало і вищі врожаї на поміщицьких землях. Як зазначав відомий дослідник аграрних проблем Росії О.М.Челінцев, у селян продаж своєї робочої сили, недолік звичайного реманенту і нерентабельність користування поліпшеним реманентом заважали при інших рівних умовах підняти подесятинний врожай хлібів до поміщицького рівня [13].

Важливим показником застосування техніки було навантаження земельної площі на одне знаряддя. Оскільки найпоширенішим знаряддям обробітку землі був плуг, визначимо цей показник відносно нього. В 1917 р. в Катеринославській губернії в поміщицькому господарстві на 1 плуг припадало 14,5 дес. посіву, в селянському – 8,5, у Київській – 27,9 та 5,7, у Полтавській – 35,5 та 8,1, Харківській – 33,6, та 9,4, Чернігівській – 27,5 та 6,3 дес., тобто в поміщицьких економіях знаряддя використовувалися раціональніше. Більше того, серед поміщицьких господарств значно нижчий відсоток без вдосконаленого реманенту порівняно з селянськими. Наприклад, в Київській губернії таких було 26,4% поміщицьких та 50,4% селянських господарств, у Харківській – 22,4 та 44,2% [14].

Протягом першого десятиліття ХХ ст. в поміщицьких господарствах Полтавської губернії

зросла кількість залізних рал (у 3 рази), рядових сівалок (в 1,8 раза), парових молотарок (в 1,1 раза), жаток і снопов'язалок (в 1,6 раза); проте скоротилося використання плугів, дерев'яних рал, сох, залізних та дерев'яних борін, віялок і сортировок, розкидних сівалок, кінних молотарок. Тобто дерев'яне рало витіснялося залізним, розкидні сівалки – рядовими, кінні молотарки – паровими [15].

Із збільшенням розміру маєтку в них помічається зростання кількості реманенту та його більше розмаїття. Так, в Андрушівському маєтку М.А.Терещенка (Волинська й Київська губернії) площею 18,9 тис. дес. протягом 1896-1900 рр. через нестачу робочої сили кількість складного реманенту збільшилася втричі. Загальна його вартість становила 81,5 тис. руб., тобто на 1 дес. ріллі припадало на 7,4 руб. реманенту. У Голоківському маєтку (Київська губернія) того ж власника площею 13,1 тис. дес. вартість реманенту становила 92,3 тис. руб., на 1 дес. ріллі його припадало на 14,6 руб. У Волфинському маєтку (Харківська й Курська губ.) площею 9,4 тис. дес. вартість реманенту, що припадав на 1 дес. ріллі, становила 6,8 руб. Застосовувалося 27 найменувань знарядь: плуги, борони, сіялки, жатки, молотарки, соломорізки тощо. На думку управителя Волфинського маєтку, машинний збір хліба, незважаючи на дешевизну, застосовувався не в значних розмірах, “оскільки місцеві робітники, які звикли до загінного збору, без бажання йдуть працювати на машинах” [16].

У Смілянському маєтку графів Бобринських (Київська губернія) вартість землеробських знарядь у 1880 р. дорівнювалася 325 тис. руб., в 1911 р. – 608,9 тис. При цьому швидко зростала кількість складних механізмів: плугів, жаток, парових молотарок тощо. Цікаво, що сам власник граф Олексій Олексійович розробляв самостійні проекти, за якими створювалися оригінальні плуги [17, с. 31]. В Теплицько-Ситківському маєтку К.Потоцького (Подільська й Київська губ.) загальною площею 25,8 тис. дес. рілля займала 17,9 тис. Вартість реманенту в 1897 р. становила 38,8 тис. руб. Це на 24,6 тис. руб. більше порівняно з 1888 р. [18]. В Тернівському маєтку князя й княгині Щербатових (Харківська губернія) з 9,4 тис. дес. рілля разом з перелогом займали 6,6 тис. Все господарство орієнтувалося на “виробництво найбільшої кількості й найкращої якості буряків, не виснажуючи ґрунту”. З цією метою утримувався реманент на 90 тис.

руб., у тому числі 260 плугів, 120 борін, 71 сівалка різних конструкцій, 18 жаток, 6 парових молотарок тощо [19].

Для сільськогосподарських робіт поміщикам власного реманенту не вистачало, тому вони використовували селянський. Відробітки давали змогу селянам ефективніше використовувати власний реманент, а поміщикам компенсувати нестачу. Невисокий технічний рівень поміщицьких маєтків зумовив виконання переважної більшості робіт силою худоби, якою вони були забезпечені краще, ніж селянські господарства. Так, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії на 100 дес. посіву в дворянських господарствах припадало 28,1 голови робочої худоби, купецьких – 23,6, селянських – 20,4 [20]. З 738 маєтків Південної України, заставлених у Дворянському банку, робочу худобу мали 395, або 53,5%. Одним з показників рівня забезпеченості робочою худобою є навантаженість на одну голову. Так, у поміщицьких господарствах Катеринославської губернії на одну робочу тварину в середньому припадало 11,9 дес. ріллі, в селянських – 4 дес. [21]. Оптиміальним цей показник вважався 12,5 дес. Отже, поміщицькі господарства раціональніше використовували “живий реманент”. Розглянемо кілька прикладів.

Маєток купця Г.М.Карабана (Таврійська губернія) займав 2,6 тис. дес. землі. Його було куплено в 1899 р. у поміщиці Родзянко без реманенту. В 1915 р. в економії вже налічувалося плугів, борін, жаток, молотарок тощо на 12,5 тис. крб. Поряд з цим утримувалося 160 голів робочої худоби. Площа маєтку графа В.В.Стенбок-Фермора (Херсонська губернія) становила 2 тис. дес. В економії був повний набір сільськогосподарських знарядь і 100 голів волів. У господарстві П.О.Гана (Катеринославська губернія) з 2,4 тис. дес. у наявності були знаряддя й машини та 327 голів робочої худоби [22]. Визначимо навантаженість на одиницю худоби в кожному з цих маєтків. Вона становила відповідно 15,9; 20,0 та 13,6 дес. на голову робочої худоби, тобто коливалася приблизно в оптиміальних межах.

У Волфинському господарстві Терещенків працювало 660 волів та 265 робочих коней, які частково вирощувалися в маєтку, решта купувалися в Полтавській та Катеринославській губерніях. Загальна вартість “живого реманенту” складала 57,4 тис. руб., тобто на 1 дес. ріллі припадало 10,4 руб. [23]. В Теплицько-

Ситківському маєтку протягом 1888-1897 рр. вартість робочої худоби зросла на 21,6 тис. руб. і склала 69,8 тис. руб., тобто на 1 дес. ріллі припадало 3,9 руб. Тварини частково вирощувалися на місці, частково купувалися на ярмарках у Київській та південноукраїнських губерніях [24]. В маєтку Щербатових усі роботи виконувалися із залученням власної худоби: 300 коней та 300 пар волів. Коней купували в Тамбовській і Воронежській губерніях, волів – на ярмарку в Полтаві [25]. У Смілянському маєтку Бобринських худоба трималася виключно для забезпечення виробничих процесів. Відбувалося витіснення волів кінями. З 1874 по 1912 рр. поголів'я волів зросло з 2,5 до 3,3 тис. пар, коней – з 0,8 до 0,9 тис. голів. Але при розрахунку кількості худоби на 1 дес. землі виявляється, що використання волів дещо скоротилося (з 6,5 до 6,3 пар на 1 дес.), а коней – навпаки збільшилося (з 4 до 5,2 на 1 дес.), що пояснюється вищою ефективністю робіт саме за допомогою коней [26].

Отже, засоби виробництва поміщицьких господарств були досить різноманітними. Примітивні знаряддя праці поступово витіснялися вдосконаленими машинами з паровим або механічним двигуном, які відзначалися вищою продуктивністю. Рівень запровадження сільськогосподарських машин визначав загальний прогрес поміщицьких економік. У цьому відношенні вони розвивалися інтенсивніше порівняно із селянськими. Більше того, вони визначали й загальний рівень технічного прогресу сільського господарства з огляду на кращу матеріальну оснащеність. Зрозуміло, більша частина реманенту зосереджувалася в селянських господарствах, що зумовлювалося більшою їх чисельністю. Але поміщицькі маєтки були краще оснащені технікою, робочою худобою. Забезпеченість землею, задовільне матеріально-технічне забезпечення служили могутнім засобом впливу на аграрні відносини. Водночас у багатьох економіях реманент та робоча худоба взагалі були відсутні. Їхні власники здавали землю в оренду чи вдавалися до застосування селянських знарядь. Поширення цього явища значною мірою гальмувало розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Наявність поряд селянина з засобами виробництва, хай і примітивними, який потребував додаткової земельної площі, розбежувало поміщика, гальмувало розвиток його

підприємливості. Відробітки також обмежували внутрішній ринок, оскільки оплата праці в більшості випадків була натуральною.

Література

1. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – К.: Держвидав, 1925. – С. 72.
2. Там само. – С. 61.
3. Сельскохозяйственные машины и орудия, их производство и ввоз в Россию. – Пг., 1914. – С. 58; Російський державний історичний архів, ф. 395, оп. 1, спр. 2431, арк. 8.
4. Подвинський О. Основні елементи сільськогосподарського балансу України за 1909-1913 рр. – Харків: ЦСУ УСРР, 1930. – С. 45.
5. Яворський М. Вказ. пр. – С. 61.
6. Гришин А. Д. Положение крестьянства и крестьянское движение на Юге Украины в начале XX в. (1900-1904 гг.): Автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1975. – С. 19.
7. Арцыбашев Д. Д. Семидесятилетие русского сельскохозяйственного машиностроения // Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по департаменту земледелия. – СПб., 1913. – С. 15.
8. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. – Полтава, 1915. – С. 190-191.
9. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вып. XI. – СПб., 1903. – С. 127.
10. Там само. – С. 125.
11. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Т. I. – СПб., 1897. – С. 154-155.
12. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. – СПб., 1913. – С. 13, 23, 29, 51, 55, 57, 67, 75, 77.
13. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство перед революцией. – М., 1928. – С. 192.
14. Поездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – М., 1923. – С. 37, 47, 131.
15. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии – Т. XV. – Полтава, 1893. – С. 13.
16. Описание имений, принадлежащих Н. А. Терещенко. – К., 1900. – С. 4, 5, 8, 26.
17. Описание Смелянского имения графов Александра, Владимира, Льва Алексеевичей Бобринских // Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – С. 31.
18. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – К., 1897. – С. 56.
19. Краткое описание Терновского имения Князя Бориса Сергеевича и супруги его Княгини Анны Николаевны Щербатовых. – Харьков, 1890. – С. 12-13.
20. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Т. 2. – Екатеринослав, 1902. – С. 40.
21. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. – С. 35, 37.
22. Державний архів Запорізької області, ф. 255, оп. 1, спр. 49, арк. 1; Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – Пг., 1916. – С. 290, 325.
23. Описание имений, принадлежащих Н. А. Терещенко. – С. 26.
24. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – С. 58.
25. Краткое описание Терновского имения Князя Бориса Сергеевича и супруги его Княгини Анны Николаевны Щербатовых. – С. 13.
26. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии. – К., 1913. – С. 33.

Надійшла до редколегії 27.05.2002 р.